

Державна архівна служба України

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (320), 2019
липень – вересень

Київ, 2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 3, 2019. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Зворський С. Л.</i> Що комуністична влада намагалася приховати від народу? (із практики засекречування архівних документів за доби тоталітаризму)	7
<i>Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С.</i> Архівний менеджмент в умовах електронного урядування	18
<i>Подворна Л. С.</i> Архівно-музейний комплекс «Літературно-мистецькі Плюти»: історія та сьогодення	58
<i>Токаленко П. О.</i> Тюрма і каторга як владні репресивні інститути з придушення Першої російської революції (1905–1907)	72
До 125-річчя від дня народження О. П. Довженка (добірка фотодокументів). Упорядник – Л. В. Любарська	89

Цифровізація архівної справи та діловодства

<i>Ємельянова Т. О.</i> Формування архівних аудіовізуальних колекцій: новітні тенденції та виклики розвитку	100
<i>Романовський Р. В.</i> Оцифрування архівних документів: досвід державних архівів Польщі	113

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Безгинська К. М., Лисенко Т. А.</i> Голос кременського баяна (до 340-річчя від дня заснування м. Кременна)	128
<i>Лях Г. В.</i> Діяльність церковно-парафіяльних братств початку ХХ століття на теренах Поділля	137
<i>Тельвак В. В., Тельвак В. П.</i> Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга	148

Публікація архівних документів

<i>Музичко О. Є.</i> Листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського як джерело дослідження історії українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття	156
---	-----

<i>Пономарьов О. М.</i> Фортеці Ізмаїл і Кілія на початку Російсько-турецької війни 1768–1774 років: стан та заходи з фортифікації	168
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Алексєєнко А. О., Балишев М. А.</i> Міжнародний круглий стіл «Проблеми інформатизації архівної справи: цифровізація як засіб забезпечення потреб інформаційного суспільства (до 50-річчя ЦДНТА України)» (20 червня 2019 р.)	192
<i>Матяш І. Б.</i> Лекції з архівного менеджменту від метра української архівної освіти (до виходу навчального посібника професора Ярослава Калакури)	203
<i>Петришак Б. І.</i> Монографія Ольги Гуль про міське суспільство Львова ранньомодерного часу	208
<i>Якобчук С. О.</i> Комплексне довідково-інформаційне видання «Архівні установи Київщини: Путівник»	211

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	213
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Zvorskyi S. L.</i> What Did the Communist Authorities have been Hiding out from the People? (on the Practice of Secreting Archival Documents during the Era of Totalitarianism)	7
<i>Kalakura Ya. S., Kovtanyuk Yu. S.</i> The Archival Management in Conditions of Electronic Governance	18
<i>Podvorna L. S.</i> «The Literary and Artistic Pluty» Archives-Museum Complex: History and Nowadays	58
<i>Tokalenko P. O.</i> Prison and Penal Servitude as the Power Repressive Institutions of Suppression of the First Russian Revolution (1905–1907)	72
To the 125th Anniversary of O. P. Dovzhenko (Photo Documents Collection). Compiler – L. V. Lyubarska	89

Digitalization of Archival Affairs and Records Keeping

<i>Yemelyanova T. O.</i> Formation of Archival Audiovisual Collections: the Latest Trends and Development Challenges	100
<i>Romanovsky R. V.</i> The Digitalization of Archival Documents: the Poland State Archives Experience	113

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bezhynska K. M., Lysenko T. A.</i> The Voice of Kreminna Bayan (to the 340th of Kreminna City Founding)	128
<i>Lyakh H. V.</i> Activities of Church and Parish Brotherhoods at the beginning of 20th c. on the Territory of Podillya Region	137
<i>Telvak V. V., Telvak V. P.</i> The Hrushevsky Studies in the Archives of St. Petersburg	148

Publication of Archival Records

<i>Muzychko O. E.</i> The M. F. Komarov's Letters to V. L. Gromashevsky as the Source of Study of History of Ukrainian National Movement in Odesa City at the Beginning of 20th Century	156
---	-----

<i>Ponomariov O. M.</i> The Izmail and Kiliya Fortresses at the beginning of Russo-Turkish War of 1768–1774: Fortification Status and Measures	168
--	-----

Information and Reviews

<i>Alekseenko A. O., Balyshev M. A.</i> The Round Table «The Problems of Informatization of Archives: Digitalization as Means of Meeting the Needs of Information Society (to the 50th Anniversary of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine)» (June 20, 2019)	192
<i>Matiash I. B.</i> The Lections on Archival Management by the Specialist on the Ukrainian Archival Study (Dedicated to the Professor Yaroslav Kalakura Manual Release)	203
<i>Petryshak B. I.</i> The Monograph of O. Hul' on Urban Society of Lviv City in Early Modern Time	208
<i>Yakobchuk S. O.</i> The Comprehensive Reference and Information Edition «The Archival Institutins of Kyiv Region: a Guide»	211

Archival Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings	213
---	-----

УДК 271.2:2-737](477.43/44)«190/191»

Г. В. ЛЯХ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ БРАТСТВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ

Висвітлено історію утворення та діяльність православних церковно-парафіяльних братств Поділля початку ХХ ст. на прикладі Георгіївсько-Серафимівського братства при Свято-Георгіївській церкві м. Кам'янця-Подільського за документами фонду «Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.)» (Ф. 315), що зберігається в Державному архіві Хмельницької області.

Ключові слова: братство; храм; церква; парафія; діяльність; благодійність; благоустрій.

У сучасному житті має місце активізація різноманітних благодійних церковних утворень, діяльність яких поширюється далеко за межі релігійної сфери. До таких належать і православні братства при окремих храмах, які мають історичні традиції на теренах Поділля початку ХХ ст.

Показовим прикладом у цьому відношенні є діяльність Георгіївсько-Серафимівського братства при Свято-Георгіївській (Польсько-Фільварецькій) церкві м. Кам'янця-Подільського, яке утворилося у 1905 р. – у період піднесення суспільно-політичної значимості таких об'єднань.

Братства як релігійно-громадські організації при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях існували на теренах України та Білорусі ще у XVI–XIX ст., як традиційні парафіяльні організації опікунів (ктиторів) святинь¹, які у той час передусім виступали як національно-релігійні та просвітницькі утворення та були покликані відстоювати інтереси православного населення перед владою і громадянськими установами з метою підтримування і збереження православ'я та протистояння унії і католицизму.

Православні братства початку ХХ ст. були історичними наступниками утворень, які діяли в XVI–XIX ст. і мали за мету протидію посяганням на права Церкви з боку іновірців і розкольників, а також піклування про будівництво та оздоблення православних храмів, благодійність, сприяння місцевим освітнім закладам і взаємну підтримку.

Мета публікації полягає у вивченні історії утворення і напрямів діяльності подільських православних братств початку ХХ ст. на при-

* Лях Галина Василівна – начальниця відділу обліку та довідкового апарату Державного архіву Хмельницької області.

кладі Георгіївсько-Серафимівського братства при Свято-Георгіївській церкві м. Кам'янця-Подільського за документами фонду «Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.)» (Ф. 315).

У російській імперській історіографії знаходимо мало прикладів вивчення православних братств цього періоду. Винятком стали лише записки М. Кояловича² та брошури-нарис А. Папкова і В. Введенського³. У сучасних же розвідках окремі теоретичні аспекти теми розглянуті О. Григорук⁴, Н. Діановою⁵, а також вміщені у тематичному підручнику «Церковне (канонічне) право»⁶. За межами України тема представлена регіональними дослідженнями Т. Носової⁷, І. Гажви⁸, В. Трофименка⁹, Н. Кожич¹⁰ та ін.

8 травня 1864 р. були прийняті «Основні правила для заснування православних церковних братств», складені на основі записок П. Батюшкова «Про становище православного духовенства в Західному краї»¹¹, які сприяли відновленню раніш існуючих братств та створенню нових.

В цілому до початку 1893 р. у Російській імперії вже діяли 159 братств, які мали загальний капітал в 1 млн 629 тис. 707 руб. У них брали участь 37 тис. 642 братчика¹². Станом на 1 січня 1893 р. за офіційними синодальними даними в Подільській губернії існувало 8 православних братств – Св. Великомучениці Варвари в містечку Тинна Ушицького повіту, Іоано-Богословське та Іоано-Предтеченське в м. Кам'янець-Подільський, Свято-Миколаївське в м. Балта, Свято-Олексіївське в с. Чуків Брацлавського повіту, Свято-Михайлівське в м. Летичів, Пресвятої Богородиці в містечку Вільховець Ушицького повіту та Свято-Миколаївське в м. Літин¹³.

На початку ХХ ст. в якості реакції на революцію 1905 р. і Першу світову війну діяльність братств значно активізувалася. Під час російсько-японської і Першої світової воєн братства відправляли на фронт речі і продукти, піклувалися про сиріт і вдів загиблих воїнів, фінансували створення лазаретів, збирали теплі речі, продукти і ліки для армії; братські церковні хори давали концерти духовної музики для поранених¹⁴.

Братства засновувалися з благословення єпархіального архієрея і створювалися, зазвичай, при парафіяльних храмах, монастирях, а також при архієрейських будинках. Частина братств мала статус єпархіальних.

Ідею заснування такого братства при Свято-Георгіївській церкві на Польських фільварках у м. Кам'янці-Подільському, за свідченнями матеріалів парафіяльного літопису, схвалив чинний подільський архієпископ Парфеній ще у січні 1905 р. У лютому того ж року був прописаний статут Георгіївсько-Серафимівського братства і поданий у встановленому порядку на затвердження¹⁵.

29 квітня 1905 р. було завершено оформлення всіх установчих документів і 1 травня братство розпочало свою діяльність, про що було інформовано рапортом благочинного священника Чекана, а ним – правлячого архієрея. На час заснування першочерговим завданням братства було надання благодійної допомоги малозабезпеченим учням із міських приходських училищ найнижчого ступеня¹⁶.

Як згадано вище, перед заснуванням братства укладався проект Статуту – основного нормативного документа, що був у той час типовим. Він складався з 6 частин: 1) Мета і завдання братства; 2) Склад Братства; 3) Керування справами братства; 4) Кошти братства, спосіб їх зберігання і витрат; 5) Права і переваги братства: права, переваги та обов'язки братчиків і сестриць; 6) Братські книги та діловодство¹⁷.

Результати проведеної братством роботи висвітлювалися у річному звіті, який друкувався згодом на шпальтах журналу «Православная Подолия» та включався до церковно-парафіяльного літопису¹⁸.

Розглядаючи діяльність православних братств в цілому, можна констатувати, що вона здійснювалася за 4-ма основними напрямками: 1) релігійно-просвітницький; 2) місіонерський; 3) благодійницький; 4) церковно-благоустрійний.

У рамках релігійно-просвітницького напрямку братства турбувалися про освіту дітей і дорослих на теренах парафії. Так, на утриманні Георгіївсько-Серафимівського братства перебувала створена у 1907 р. початкова школа для дітей з незаможних родин, на яку щороку витрачалися кошти з братської каси. Наприклад, за 1912/1913 братський рік на нужди школи було витрачено 160 руб. 35 коп.¹⁹

Найбільш малозабезпеченим парафіянам і місцевим мешканцям почесними членами братства лікарем В. Александровичем та присяжним повіреним Л. Чекерським надавалися безоплатна медична допомога та юридичні консультації за наданими печатними записками з підписами «Ради» братства²⁰.

Місіонерська діяльність для більшості братств була справою першочергової важливості. У цьому сенсі ключовим завданням виступала передусім протирозкольницька та протисектантська діяльність. У межах заходів, що їх проводило братство задля сприяння укріпленню православної віри, серед населення парафії проводилися позабогослужбові співбесіди та духовно-моральні публічні читання, які сприяли підвищенню освітнього рівня прихожан. Попередження випадків переходів прихожан до інших конфесій описуються у Звітах братства за різні роки.

Важливим напрямом роботи православних братств була благодійна діяльність і Георгіївсько-Серафимівське братство не було виключенням у цьому. Братчики на Різдвяні та Пасхальні свята робили подарунки 30 найбільш бідним сім'ям парафії. У цьому брали участь магазин

п. Журавльової-Вільчек, кондитерська та хлібопекарня І. Богданова та ін.²¹

Разом із тим, щороку з братської каси витрачалися кошти на допомогу незаможним парафіянам, малозабезпеченим учням та школі²². Допомога братства розповсюджувалася не тільки на православних парафіян, а й осіб інших віросповідань²³.

Поряд із згаданим вище, православні братства брали участь у діяльності, пов'язаній з благоустроєм храмів, прилеглих територій, підтриманням порядку на кладовищах, допомогою малозабезпеченим причетам. До прикладу, з братського Звіту за 1909/1910 р. довідуємося, що братство завжди приділяло значну увагу парафіяльному храму. З каси виділено безвідсоткові кошти у сумі 500 руб. для проведення ремонту, оновлення хоругв, підтримання відомого у м. Кам'янці-Подільському церковного хору, який був повністю забезпечений необхідними нотами за рахунок братства. Разом із тим, навколо Свято-Георгіївської церкви братчиками був посаджений сквер із дерев та кущів, який невдовзі почав приносити матеріальну вигоду від продажу трави²⁴.

До братського звіту за 1912/1913 роки були внесені записи про те, що братство підтримує порядок біля поховань рідних та наближених до братства осіб на міському кладовищі²⁵.

Що стосується складу братства, то за статутом членами братства могли бути парафіяни обох статей православного віросповідання (чоловіки від 18 років, жінки – 16). Бажаючи вступити до братства повідомляли про це настоятеля парафії та зараховувалися до його членів після погодження братської «Ради», про що робилися записи в окремій братській книзі²⁶. Поряд із цим слід зазначити, що до числа членів церковних братств могли входити особи різних соціальних станів. Із представників духовенства – митрополити, архієпископи, єпископи, ігумени, іноки, священники, а також світські особи – дворяни, міщани та селяни. Разом із тим, до братств вступали і жінки. Так, до числа найбільш активних членів Георгіївсько-Серафимівського братства, відомості про яких зустрічаються на сторінках парафіяльного літопису, належали чинні і колишні місцеві архієреї – архієпископи Парфеній та Серафим, церковний настоятель Й. Сулковський, ктитор Серафимівського приділу Георгіївської церкви дворянин М. Земичковський, дворянин Г. Раціборовський, спархіальний архітектор С. Нюхалов, лікар В. Александрович, присяжний повірений Л. Чекерський, приватний повірений О. Ушак-Куликовський, домогосподар Польських фільварків Й. Богданов, інспектор народних училищ А. Лошкар'єв та ін.²⁷

До складу братства входили як місцеві жителі, так і мешканці з віддалених від парафії територій – це ігуменя Браїлівського жіночого монастиря Мелетіна, священник Мценської тюремної церкви Орловської губернії В. Врублевський, поручик 34 піхотного Севського полку

Б. Сулковський, пані О. Г-ка з м. Одеси, Наталія Браїлівська з Чернігівської губернії та ін.²⁸

Разом із тим, зі звіту братства за 1908/9-й братський рік довідуємося, що до його складу, окрім осіб православного віросповідання, входили місцеві мешканці, які належали до інших конфесій. До прикладу, станом на 1909 р. у братстві перебувало 15 католиків, у т. ч. 1 ксьондз, 1 лютеранин та 4 євреї, серед останніх виділяється власник книжкової крамниці Д. Лахманович, який безоплатно забезпечував книжками та навчальним приладдям як учнів Георгіївсько-Серафимівської братської початкової школи, так і малозабезпечених учнів міського та інших училищ²⁹.

Справами братства керувала «Рада», яка складалася з голови, 4-х членів і 3-х кандидатів, та загальні збори членів братства. Головою «Ради» назначався настоятель парафії, а члени, які входили до складу «Ради», обиралися на загальних зборах та іменувалися «старшими братчиками та сестрицями». Разом із тим, обирався казначей та помічник³⁰.

29 травня 1905 р. відбулося перше засідання Георгіївсько-Серафимівського братства, на якому було обрано «Раду» з 10 членів, до складу якої увійшли Ф. Корчакевич, Я. Брарнецький, В. Богаєвський, Г. Сокальський, П. Літман, М. Власюк, Ю. Терлецька, С. Тренева, Є. та П. Калиновські. Казначеем обрано Й. Богданова, а діловодом – М. Мазюкевича. Головою призначено настоятеля Свято-Георгіївської церкви Й. Сулковського³¹.

До кінця першого року свого існування братство нараховувало 165 осіб (103 братчика та 62 сестриці). У подальшому кількість членів коливалася в залежності від вступу нових членів та їх вибуттям (у зв'язку зі смертю). Так, у 1913 р. у складі братства налічувалося 304 члени³².

Початком братського року вважався день храмового свята, у який здійснювався братський молебен. В один із наступних днів за місцевою традицією всі члени братства мали зібратися у храмі для участі в заупокійній літургії та панахиді за померлими членами братства. А після таких богослужінь влаштовувалися, зазвичай, загальні братські річні збори, на яких: а) перевірялася братська каса за прибутково-витратною книгою, правильність записів у якій засвідчувалася підписами голови, членів та казначея; б) обиралися нові або погоджувалися раніше обрані члени братської «Ради»; в) приймалися внески на наступний рік, які записувалися в прибутково-витратну книгу; г) обговорювалися проблемні питання та шляхи їх вирішення.

Так, до звіту за 1911/1912 братський рік внесено відомості про перевірку фінансової складової діяльності Георгіївсько-Серафимівського братства за головною та квитанційною книгами, а також за первинними документами. В результаті в частині прибутку від минулого братського

року залишилося на книжці і по векселях 1 тис. 55 руб; готівкою – 2 руб. 75 коп. Надійшло братських внесків (випадкових і від продажу ювілейних листівок) 679 руб. 55 коп. та спеціальних пожертвувань на проведення ювілейних урочистостей 292 руб. 79 коп. Всього на залишку нараховувалося 2 тис. 30 руб. 8 коп. До витратних статей віднесено 800 руб., виділених на фарбування храму до ювілею, а також на придбання даросушильниці, утримання хористів, школи, допомогу бідним, малозабезпеченим учням, на утримання скверу, випуску книжок та журналів, виготовлення друкованих запрошень до пожертвувань та поштові витрати, ювілейних листівок, доплату за ювілейний стяг та оновлення братського стягу, на ювілейні та випадкові витрати 788 руб. 8 коп. – разом 1 тис. 663 руб. 8 коп. Залишок на наступний братський рік (1912/1913) становив 367 руб., з них на книжці Ощадної каси при Казначействі – 310 руб. та 57 руб. готівкою. Прибутки і витрати сум записувалися і перевірялися своєчасно, всі підтверджуючі документи були в наявності та співпадали з відповідними записами головної та квітанційної книжок³³.

Разом із тим, відповідно до статуту, окрім річних зборів братства, голова скликав за необхідності загальні братські збори (не менше ніж 4 рази на рік) для обговорення важливих питань, які стосувалися інтересів не тільки братства, а і парафії в цілому.

Також, відповідно до положень статуту, в першу неділю кожного місяця проводилися чергові збори братської «Ради» для обговорення поточних питань, які стосувалися церковно-парафіяльного життя з числа завдань, поставлених перед братством. Збори «Ради» також могли проводитися в екстрених випадках, на яких могли бути присутні й інші члени братства з правом голосу. Рішення братських зборів затверджувалися більшістю присутніх членів, а найважливіші постанови записувалися до братського щоденника. При рівності голосів перевага віддавалася рішенню, до якого схилився голова «Ради». В подальшому ці рішення доводилися до всіх членів братства.

Грошові кошти братства складалися з: а) членських внесків; б) квартального збору; в) грошових та матеріальних пожертвувань; г) оброчних статей та відсотки від капіталів. Всі накопичені речові пожертвування або продавалися, а вилучені кошти вносилися до братської каси, або роздавалися нужденним.

Розмір братських членських внесків визначався загальними зборами братства і змінювався відповідно теж рішенням загальних зборів. Внески збиралися або на початку братського року на загальних зборах братства, або здавалися старшому в селі братчику. Записи велися в братській книзі. Для попередження розкрадання частина зібраних внесків для поточних витрат зберігалися у казначея в опечатаній скриньці, а інша частина здавалася в Державну ощадну касу або волость, при

цьому залишок переводився в державні відсоткові вклади. Збір коштів у братську квартиру відбувався у встановлені дні³⁴.

Так, по відкритті братства 29 травня 1905 р. на рахунок Георгіївсько-Серафимівського братства стали надходити грошові пожертвування від осіб, які побажали у нього вступити. Зокрема, від владики Парфенія, як від довічного члена братства, надійшли кошти у сумі 25 руб., окрім цього тоді ж зібрано 141 р. 25 коп. коштів, з яких 136 руб. 25 коп. було внесено до казначейства як основний статутний капітал³⁵.

Вже у 1912/1913 братському році на рахунок братства надійшло внесків 427 руб. 22 коп., відсотків 9 руб. 16 коп. та 35 руб. 35 коп. різних надходжень. З них 70 руб. було внесено на ощадкнижку і витрачено на утримання школи 160 руб. 35 коп., на доплату хористам 108 руб., видано незаможним 95 руб. 50 коп., на підтримання скверу – 16 руб. 25 коп., на бібліотеку – 26 руб. 6 коп., випадкові витрати склали 46 руб. 40 коп., всього: 452 руб. 50 коп.³⁶

Братські кошти витрачалися з погодження «Ради». Також, членам братства вони могли видаватися як безвідсоткова позичка, або під незначні відсотки. У виключних випадках таку позичку могли отримати і особи, які не були членами братства, але за умови поручительства не менше 2-х братчиків, які мали особисте незаставлене майно. Особам, які потрапили в скрутне становище не з своєї вини, могли видаватися неповоротні позички³⁷.

Що ж стосується прав та обов'язків, то у статуті сказано, що церковно-приходські братства мають право на придбання нерухомого майна шляхом дарчих записів, купівлі та іншими законними способами, заключати контракти, здавати в оренду свою нерухомість, відкривати бібліотеки-читальні, купувати сільськогосподарську техніку та насіння, влаштовувати читання, які б сприяли культурному розвитку населення, в межах закону користуватися правом юридичної особи з придбання чи відчуження майна.

Так, із братської звітності відомо, що немало значимою заслугою братства було заохочення парафіян до читання різноманітної націоналістичної літератури. За декілька років стараннями братства у парафії утворилася чимала бібліотека за кількістю і якістю книг, завідувачем якої був церковний староста Бурковський. Всі книги, що надходили до бібліотеки своєчасно, піддавалися оправі. Значне поповнення бібліотеки надійшло після смерті сестриці М. Ждан-Пушкіної, яка заповіла братству велику кількість книжок і журналів релігійно-морального та націоналістичного напрямку³⁸.

За загальним законом для церковно-парафіяльних братств його члени нагороджувалися медаллю з зображенням на лицьовій стороні хреста з надписом «Цим перемагай», а на зворотній – «Благословіння члену братства».

Члени братства при житті користувалися правом стояння у храмі з запаленою у руках свічкою, а після смерті – правом урочистого поховання в присутності всіх членів братства; під час хресних ходів носили хрест, ікони і хоругви. Члени братства були зобов'язані з'являтися на загальні братські збори за запрошенням голови та підпорядковуватися їхнім постановам і «Раді» братства. За несхвальну поведінку і вчинки, супротивні православній вірі та руській народності, члени виключалися з братства загальними зборами³⁹.

Якщо говорити про братське діловодство, то за статутом Братська «Рада» мала б вести 3 книжки: а) братську книжку; б) пом'яник живих та померлих членів братства та жертводавців; в) братський щоденник.

Братська книжка поділялася на 2 частини. До 1-ї заносилися такі відомості: ім'я, по батькові і прізвище кожного члена братства, вік, дата вступу до братства, місце проживання, відомості про щорічну оплату членських внесків та вибуття з членів із зазначенням причин. 2-га прибутково-витратна частина поділялася на 3 категорії – готівкові кошти, речові пожертви, відсоткові папери. В пом'яник вписувалися імена всіх живих і померлих членів братства та жертводавців. Братський щоденник слугував для нотатків питань, рішень та постанов братських зборів⁴⁰.

Одночасно з дорослим, існувало і дитяче братство з власним окремим статутом, положення якого полягали у наступному: 1) діти – члени братства зобов'язані в усі недільні та святкові дні відвідувати церковні богослужіння; 2) не менше ніж 2 рази на рік сповідатися та причащатися св. Таїн; 3) понад усе любити святу віру і Церкву Православну та ніколи її не зраджувати; 4) у храмі Божому вести себе пристойно та співати зі всіма присутніми; 5) знати всі основні молитви та молитися вдома вранці та ввечері; 6) не приступати до вживання їжі без хресного знамення; 7) ніколи не обманювати; 8) уникати бійок і сварок; 9) ніколи не вимовляти лайливих слів; 10) перебуваючи у школі, сумлінно вчитися; 11) не цуратися самих бідних дітей і при можливості допомагати їм; 12) виявляти повагу і дружельюбність до дітей іншої віри, але свою ніколи не зраджувати; 13) ніколи не знущатися над тваринами; 14) не руйнувати пташині гнізда⁴¹.

Точну дату припинення існування Георгіївсько-Серафимівського братства встановити не вдалося. У парафіяльному літописі останній братський звіт датується 1913 роком. Тут же знаходимо відомості про те, що через початок Першої світової війни 13 липня 1914 р. була проголошена мобілізація і в подальші дні багато кам'янчан та духовенства залишили місто⁴². В загальному ж масштабі відправною точкою припинення існування таких товариств став переворот 1917 р., оскільки декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 5 лютого 1918 р. всі релігійні утворення були позбавлені права юридичної особи, а відтак – права власності.

Отже, основним завданням братств, як і у минулі часи, була перш за все охорона віросповідання та попередження переходу парафіян до інших конфесій, хоча до членів подільського Георгіївсько-Серафимівського братства належали, поряд із православними, католики, євреї та лютерани. Разом із тим, створювані братства опікувалися храмами, кладовищами та церковно-парафіяльними будівлями, займалися придбанням та поширенням серед парафіян книжок, брошур і журналів релігійно-морального змісту та інших корисних видань, брали участь у створенні і підтримували церковні хори та займалися впровадженням у храмах практики загального співу, вишукували засоби та кошти на відкриття та підтримку церковно-парафіяльних шкіл, надавали грошову допомогу для продовження освіти найбільш обдарованим учням, які закінчили початкові парафіяльні школи, облаштовували читальні та бібліотеки, лікарні, притулки, надавали матеріальну допомогу та моральну підтримку злиденним і потерпілим від нещасних випадків тощо.

Таким чином, можна константувати, що церковні братства були специфічними центрами зв'язку мирських і духовних колоцерковних справ. Завдяки статусу юридичної особи, вони могли впливати на значно більшу територію ніж парафія. Роль братств у суспільному житті на початку ХХ ст. постійно зростала, оскільки до їх складу входили представники вищої церковної ієрархії і діячі різних сфер професійної діяльності – освіти, медицини, юриспруденції, культури. Братства фінансово підтримували економічну, просвітницьку, релігійну та іншу діяльність. Це давало можливість братнім організаціям здійснювати окрему опікунську програму. Таким чином, братства історично виникли як колоцерковні організації, але поступово перетворювалися в народні об'єднання, покликані захищати інтереси православ'я в регіоні та здійснювати благодійні програми.

---

¹ *Ісаєвич Я. Д.* БРАТСТВА // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В / НАН України, Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Bratstva> (дата звернення: 28.08.2019).

² *Коялович М. О.* Чтения о церковных западно-русских братствах: Читано весною текущего 1862 г. в небольшом о-ве в С.-Петербурге. Москва: Тип. Бахметева, 1862. 160 с. Авт. установлен по изд: Памяти Михаила Иосифовича Кояловича / И. С. Пальмов. СПб., 1891. Из: День. 1861–1862. № 36, 37–42.

³ *Папков А. А.* Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 года. СПб.: Синодальная типография. 1893. 146 с.; *Введенский В.* Православные церковные братства 1864 – 8 мая 1914. Отдельный оттиск из журнала «Церковные ведомости» за 1914 год. СПб., 1914. 25 с.

⁴ Григорук О. До історії православних церковних братств Поділля (за матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей») // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. Київ, 2008. С. 234–242.

⁵ Діанова Н. М. Діяльність православних братств на Півдні України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. 2014. Вип. 38. С. 53–57.

⁶ Церковне (канонічне) право : підручник / В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко; за заг. ред.: М. В. Лубської. Київ: ЦУЛ, 2014. 640 с.

⁷ Носова Т. А. Православные братства Вологодской епархии в конце ХІХ – начале ХХ века : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Носова Татьяна Александровна; Сыктывкарский государственный университет. Сыктывкар, 2006. 25 с.

⁸ Гажва И. А. Религиозно-просветительская деятельность православных братств Центральной России во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. (на материалах Владимирской и Костромской губерний) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Гажва Ирина Александровна; Ивановский государственный университет. Иваново, 2008. 20 с.

⁹ Трофименко В. Г. Возникновение и деятельность православных церковных братств на Европейском Севере России в 1864–1918 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Трофименко Василий Георгиевич; ГОУ ВПО «Поморский государственный университет им. М. В. Ломоносова». Архангельск, 2010. 25 с.

¹⁰ Кожич Н. М. Деятельность православных церковных братств в Беларуси конца ХІХ – начала ХХ в. // Труды БГТУ. Сер. 6 «История, философия». 2017. № 1(107). С. 139–143.

¹¹ Лукашова С. С., Журавский А. В. Братства Православные // Православная энциклопедия. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2003. Т. VI. С. 201–213.

¹² Папков А. А. Указ. соч. С. 46.

¹³ Там же. С. 30.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Церковні літописи Поділля. Документи фонду Ф. 315 Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.) : зб. док. / Держ. архів Хмельницької обл.; упоряд., вступ. ст., покажч. Г. В. Лях, відп. ред. В. Г. Байдич. Хмельницький: Мельник А. А., 2018. 206 с. С. 31.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 5–7.

¹⁸ Церковні літописи Поділля... С. 43.

¹⁹ Там само. С. 96.

²⁰ Там само. С. 41.

²¹ Там само. С. 51.

²² Там само.

²³ Там само. С. 95.

²⁴ Там само. С. 67.

²⁵ Там само. С. 95.

- ²⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 5.
²⁷ Церковні літописи Поділля...
²⁸ Там само.
²⁹ Там само С. 58.
³⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 5 зв.
³¹ Церковні літописи Поділля... С. 42.
³² Там само. С. 94.
³³ Там само. С. 96.
³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 6.
³⁵ Церковні літописи Поділля... С. 31.
³⁶ Там само. С. 96.
³⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 6.
³⁸ Церковні літописи Поділля... С. 75.
³⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9280. Арк. 7.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Церковні літописи Поділля... С. 48.
⁴² Там само. С. 100.

The history of the formation and activity of the Orthodox church and parish brotherhoods of Podillya Region at the beginning of 20th century is covered on the example of the George and Seraphim Brotherhood of the St. George's Church in Kamiyanets-Podilskyi City according to the documents of «Podillya Spiritual Consistory (1795–1920)» (f. 315) fund, which is stored in the State Archives of Khmelnyskyi Region.

Key words: brotherhood; temple; church; parish; activity; charity; improvement.